

WITH/WITHOUT FOOTNOTES – ON THE IMPORTANCE AND USEFULNESS OF FOOTNOTES IN TRANSLATION. CASE STUDY: „FROM RUSSIA WITH LOVE”, A VOLUME OF CONTEMPORARY PROSE TRANSLATED FROM RUSSIAN INTO ROMANIAN

Sanda Misirianțu, Assist. Prof., PhD, ”Babeș-Bolyai” University of Cluj-Napoca

Abstract: Are footnotes (translator’s or editor’s footnotes) needed in a translation? If so, when and what explanations should footnotes offer? Can we appreciate the quality of a translation if we also consider this parameter? Here are some questions that we intend to answer by focusing on the volume of contemporary prose mentioned in the title of our paper.

Keywords: „From Russia with Love”, contemporary literature, translation from Russian into Romanian, quality of a translation, footnotes.

0. Sunt necesare, într-o traducere, notele de subsol (ale traducătorului sau ale redactorului)? Dacă *da*, când și ce lămuriri este necesar să aducă? Putem aprecia calitatea unei traduceri și în funcție de acest parametru? Iată câteva întrebări la care ne propunem să răspundem, analizând un volum de proză contemporană tradus din limba rusă relativ recent¹.

1. Volumul coordonat de Galina Dursthoff cuprinde optsprezece texte literare aparținând unor scriitori ruși contemporani, mai mult sau mai puțin cunoscuți publicului din România. În ordinea apariției în paginile volumului, este vorba despre texte semnate de: Ludmila Ulițkaia, Anna Politkovskaia, Viktor Erofeev, Svetlana Vasilenko, Zahar Prilepin, Svetlana Aleksievici, Serghei Bolmat, Irina Vasilkova, Eduard Limonov, Iuri Mamleev, Vladimir Spekt, Lev Kuklin, Alla Bossart, Dmitri Gorcev, Vladimir Sorokin, Dina Rubina, Iuri Naghibin, Aleksandr Hurghin.

1.1. Titlul în rusă al volumului este *Антология любви (O antologie a iubirii)*, în fiecare dintre textele incluse aici fiind prezentă *iubirea*, în multiplele ei ipostaze. Acest cuvânt-cheie din titlul rusesc apare și în varianta din limba română a volumului: *From Russia with Love*. Nu știm dacă decizia i-a aparținut traducătorului Ruslan Carța sau Grupului Editorial ART, presupunem însă că opțiunea se datorează impactului unui astfel de titlu de senzație, atrăgător, cu priză la public, împrumutat din titlul filmului cu același nume². Considerăm că în procesul de negociere (în termenii lui Eco) a traducerii titlului, traducătorul nu și-a jucat corect cartea (desigur, în cazul în care alegerea titlului i-a aparținut), formulare pe care am folosit-o deliberat, pentru a rămâne în registrul *jocului*, al *hazardului*, al *nenorocului* (de ce nu?), deoarece în acest registru pare a fi situat însuși cititorul, atunci când i se propune titlul respectiv. Părerea noastră este că traducerea titlului original ar fi fost un *câștig*, nu o *pierdere*. Din toate punctele de vedere.

¹ *From Russia with Love*, Galina Dursthoff (coord.). Traducere din limba rusă de Ruslan Carța; prefață de Galina Dursthoff, București, Editura ART, 2009, 348 p.

² Căutând sintagma pe internet (septembrie 2014), am constatat (cu surprindere) existența mai multor bloguri numite în acest fel, cu tematici extrem de diferite, din diverse spații culturale și geografice, argument în plus, credem, pentru *notorietatea* formulei și, implicit, pentru impactul urmărit prin utilizarea acesteia.

2. Inventariind notele de subsol prezente în volum, am constatat că sunt în număr de șaisprezece și că aparțin în exclusivitate traducătorului. Ne propunem o analiză a acestora, urmărind referințele și tipurile de informații explicitate prin intermediul lor. Prezentând mai întâi fragmentul de text la care se face referire în subsol, vom analiza notele în ordinea apariției în volum, însoțindu-le de scurte comentarii. Acolo unde îl vom considera ca fiind relevant, fragmentul citat va fi mai extins; cuvintele la care se va face referire în notele de subsol vor fi evidențiate cu caracter boldat, iar textul notelor va apărea între paranteze drepte.

(1) „Cu puțin timp înainte de moarte, Blok a spus: «Două femei am avut la viața mea: Liubovi Dimitrievna și toate celelalte.» N-au fost puține. Însă întreaga sa viață încercase să o descifreze pe **Liubovi** a lui.” (p. 6)

[*Liubovi* – „dragoste”.]

Secvența de mai sus este decupată din prefața semnată de coordonatoarea volumului (*Oare rușii iubesc altfel...*). Întrucât cuvântul-reper din acest text care prefațează volumul este *iubirea, dragostea*, considerăm oportună nota de subsol propusă de traducător în acest context: credem că, în cazul discutat, traducerea într-o notă de subsol a numelui rusesc (nume frecvent, a cărui semnificație nu este însă neapărat cunoscută cititorului român) se justifică. Fără a insista aici pe acest aspect, vom remarca maniera de transliterare³ a numelui: *Liubovi*, și nu *Liubov*'.

(2) „(...) Sofka n-a mai fost văzută. La începutul lui '54, s-a întors din **ALGIR**. Deși era mai degrabă soră decât soție.” (p.16)⁴

[*Akmolinskii lagheri jeon izmenikov Rodinî* – lagărul soțiilor trădătoare de patrie din Akmolinsk.]

Ne întrebăm de ce în text apare *ALGIR*, de vreme ce cuvântul rusesc dat în abreviere cu *G* are o altă inițială în rusă, potrivit formei regăsite în nota de subsol – *j* (de fapt, transliterat corect este *zh*).

(3) „Suntem cu toții inconsecvenți. **Rătăcim ca niște arici prin ceață.**” (p. 55)⁵

[„A rătăci ca niște arici prin ceață” – expresie care a luat naștere în urma apariției filmului de desen animat *Iojik v tumane* (*Ariciul în ceață*), realizat de Iuri Norstein.]

Replica evidențiată mai sus face parte dintr-un dialog al personajului principal al povestirii (scriitor aflat în vizită în China) cu starețul unei mănăstiri taoiste, dialog tradus celui dintâi de către o traducătoare care traducea *foarte liber*. În continuarea secvenței de text de mai sus, găsim: „– Chiar așa a spus? am întrebat-o pe Veronika. / – Da, a spus ea hotărâtă. Doar că eu apelez mereu la traducerea liberă.” Revenind la decizia traducătorului de a introduce această notă de subsol, vom remarca faptul că traducătorul a considerat oportun să aducă în atenția cititorului în limba română o informație de ordin cultural – cunoscutul film rusesc. Nu credem că decizia a fost motivată de factori ce țin de incomprehensibilitatea textului, deoarece dialogul din care e decupată secvența este scris în aceeași cheie (metafore, comparații), fără să ridice probleme de receptare.

³ Din punctul de vedere al transliterării inadvertențele sunt multe în volumul de care ne ocupăm, însă în demersul nostru nu vom analiza acest aspect; menționăm, totodată, că aici vom prelua respectivele forme așa cum apar în textul antologiei.

⁴ Ludmila Ulițkaia, *O iubire în rezervă*, în *From Russia with Love*, pp. 11-24.

⁵ Viktor Erofeev, *Masajul chinezesc*, în *From Russia with Love*, pp. 35-68.

(4) „Eram trei polițai din trupele *spetnaz* și ne aflam, ca forțe de rezervă, pe șoseaua capitalei: Sereoga, poreclit Primat, amicul său, Gnom, și eu” (p. 87)⁶.

[Trupe de asalt, de elită.]

De vreme ce există nota de subsol (se putea traduce și prin *trupe speciale*), ne întrebăm de ce nu este dată și sintagma de la care provine prescurtarea: *special'noe naznačenie* (trupe cu *destinație specială*).

(5) „Cu el însă nu vorbeam. Încă îi purtam pică. După câteva zile, mă găsește când tocmai îmi terminasem lucrul și mă întrebă: «Am cumpărat bilete la film, vii?» Bilete la cel mai îndrăgit film al meu, comedia *Mimino* cu Vahtang Kikabidze în rolul principal; o văzusem de zece ori, știam scenariul pe dinafară. Se pare că și el. Mergem și încercăm să găsim afinități între noi doi, ne verificăm unul pe celălalt: «Eu acuș unu lucru inteligent o să spun, numai n-o lua în nume de rău.» «**Cum o să vând vaca asta, când aici toată lumea o știe?»**” (pp. 113-114)⁷

[Una dintre replicile celebre ale acestei comedii. Se imită rusa vorbită de georgieni.]

De vreme ce o replică este *celebră*, presupunem că și filmul din care face parte este, la rândul lui, *celebru*; exprimându-ne rezerva că respectiva comedie este *celebră* (a se citi *cunoscută publicului vorbitor de română*), poate că se impunea o completare a notei, cu o informație de tipul: „cunoscut film din 1977 al regizorului sovietic Georgiy Daneliya, multe din replicile căruia au intrat în limbă cu valoare paremiologică”.

Putem presupune fie că traducătorului îi era familiară o realitate culturală specifică spațiului georgian (de fapt, fost sovietic), fie că a căutat el însuși informații legate de respectiva comedie, dorind să descâlcească textul și să ne dezlege tâlcul replicilor inserate în ghilimelele din text. Indiferent de cum stau lucrurile, nota de mai sus ne dă ocazia să recunoaștem complexitatea muncii de traducător, acesta trebuind a se dovedi și cunoscător al intertextului, acolo unde originalul o impune.

A doua secvență din textul notei face, de asemenea, dovada cunoașterii unei realități lingvistice (*rusa vorbită de georgieni*); poate ar fi interesant de analizat și modul în care a ales traducătorul să transpună acea *rusă a georgienilor* tocmai în *această* variantă de limbă română pentru care a optat în traducere.

(6) „Acum o să se desprindă de balustradă și o să zboare – fetița-pasăre, fetița-viață. Iată aici o întorsătură vrubeliană: **Prințesa-Lebădă**, nepământeală, cu ochii mari.” (p. 166)

[Celebru tablou al pictorului rus, exponent al simbolismului, M.A. Vrubel (1856-1910).]

Traducătorul ține să aducă, în acest caz, lămuriri suplimentare. Ceea ce nu consideră necesar în situații de aceeași factură: „Scena aceasta îmi amintea de **scrisoarea Tatianeii către Oneghin**, scrisă în prezența lui Oneghin și tot atunci înmănată adresantului.” (p. 45) – dacă tot s-au făcut precizări pentru Vrubel, putea să apară și referința la poemul pușkinian; la fel, pentru „monumentul fabulistului **Krîlov**” (p. 77). Sau: „Fedor se culca, acoperindu-și capul cu un volum de **Swedenborg**. Fiind cult, putea să citească nu doar **Swedenborg**...” (p. 184); „(...) Svetocika ar fi putut să ajungă în viitor ca **Swedenborg** sau chiar ca **Apollonius**

⁶ Zahar Prilepin, *Ucigașul și micul său prieten*, în *From Russia with Love*, pp. 85-106.

⁷ Svetlana Aleksievici, ... *Îmi spuneam: iubesc...*, în *From Russia with Love*, pp. 107-132.

din Tyana...” (p. 187)⁸. Este adevărat, cititorul român nu trebuie subestimat, însă ceea ce am dorit să subliniem a fost doar modul neunitar în care s-a procedat.

(7) „E ca o **Mavkă**.” (p. 166)⁹

[Personaj feminin din mitologia slavă, asemănătoare sirenelor.]

Considerăm că traducerea prin echivalare – *e ca o rusalcă* – ar fi fost o soluție adecvată, care ar fi salvat textul de o notă de subsol în plus, fără a văduvi însă textul de înțeles.

(8) „(...) și așa, cățarat pe umerii ei frumoși, Levka a pătruns în colectivul prietenos ca un băiat de-al nostru, cu care era o **desfătare paradiziacă** să lucrezi.” (p. 240)¹⁰

[În original, *raiskoe naslajdenie*. Ironia are în vedere sloganul din spoturile publicitare la ciocolata Bounty – *The taste of Paradise* („Gustul paradisiului”) –, care a devenit în Rusia o expresie comună.]

Din nou, traducătorul demonstrează o bună cunoaștere a mediului lingvistic și social al spațiului de unde vine textul original. Dacă este vorba de o *ironie*, după cum se exprimă el însuși, traducătorul nu putea să nu împărtășească acest lucru cititorilor traducerii, dezvăluind subtextul și făcând precizarea legată de utilizarea frecventă a expresiei în spațiul rusesc.

(9) „Șeful Leva era unul dintre cei despre care se poate spune că numele lor este Legiune.” (p. 243)¹¹

[Este vorba de momentul biblic relatat în Evanghelia după Marcu, 5, când Iisus, ajuns în ținutul Gadarenilor, exorcizează un demonizat și trimite demonii într-o turmă de porci. Întrebat de către Iisus care îi este numele, îndrăcitul îi răspunde: „Legiune este numele meu, căci suntem mulți.”]

Vom observa, din nou, un traducător care oferă cititorului informații bogate, îmbogățind și de această dată infrapaginialul cărții.

(10) „Ariciul încărunțit e acoperit cu o **tiubeteică**...” (p. 244)

[Căciulă specifică popoarelor din Asia Centrală, de formă rotundă sau pătrată, de obicei împodobită cu o broderie florală.]

Observăm că traducătorul rezolvă situația din text în nota de subsol, preferând această strategie, în locul traducerii prin *e acoperit cu o căciulă*...

(11) „...o vilă în **Gulriș**...” (p. 244)

[Sat abhazian.]

În această situație, traducătorul simte nevoia să lămurească cititorul, spre deosebire de alte situații similare, când referințele lipsesc: „Mumia îndrăgostitului cu receptorul în mână poate înfrumuseța expoziția oricărui muzeu etnografic, fie din **Bugulma**, fie din **Abakan**.” (p.

⁸ Iuri Mamleev, *O poveste amoroasă*, în *From Russia with Love*, pp. 181-193.

⁹ Irina Vasilkova, *Ninocika*, în *From Russia with Love*, pp. 153-172.

¹⁰ Alla Bossart, *Pensionara*, în *From Russia with Love*, pp. 237-250.

¹¹ *Ibid.*

255)¹². Bugulma este un oraș din Republica Tatarstan, Abakan este capitala Republicii Khakassia (ideea din text era a unui muzeu *de oriunde*, din *diverse* spații și, credem, introducerea notelor ar fi facilitat perceperea imediată a acestui sens.

Inconsecvența traducătorului se manifestă și în următoarea situație: „Un an de zile trecuse de la eliberarea ei până când s-au reîntâlnit. Și în ce mai loc! Îți vine să râzi, nu alta! Într-o piață din **Nahabino**, dimineața devreme...” (p. 16)¹³. Deși contextul se preta la o explicație (Nahabino este o suburbie a Krasnogorskului), nu spunem că ar fi fost esențialmente necesară o notă de subsol, fără de care cititorul ar fi fost privat de înțelegerea textului, constatăm doar că traducătorul nu procedează identic, în situații în care soluțiile păreau rezolvabile în mod identic (inserarea notelor).

(12) „(...) lângă soclul monumentului lui Lenin; într-un final, acesta și-a tăiat venele – **Giya**, firește, nu Lenin.” (p. 244)
[Nume specific georgian.]

Interculturalul este din nou prezent, traducătorul oferindu-i cititorului român explicitări pentru un element specific altui spațiu.

(13) „Pe degetele bătătorite – trei pietre mari de malahit (bijutierul din **Piter**)...” (p. 244)¹⁴
[Denumirea orașului Sankt Petersburg în limbaj colocvial.]

Constatăm, din nou, atenția traducătorului față de cititor, dezvăluindu-i acestuia ceva din spiritul limbii ruse, din realitatea socială a acestui spațiu.

(14) „Plec cu toată familia în Israel, pentru **PMJ**.” (p. 284)¹⁵
[*Postoiannoe mesto jitelstva* – domiciliu permanent.]

Abrevierea este corect explicată în nota de subsol. Însă rămâne sub semnul întrebării (și al rezervei că s-a optat, astfel, pentru varianta optimă de traducere) decizia traducătorului de a păstra în text o prescurtare străină limbii române... Utilizarea în traducere a sintagmei *pentru domiciliu permanent* ar fi fost, spunem noi, soluția adecvată.

(15) „(...) Și să foșnească-ntr-una, veșnic verde, / Deasupra frunții mele un stejar.” (p. 331)¹⁶
[M.I. Lermontov, *Poezii*, trad. de Al. Philippide, Editura Tineretului, 1959, p. 126.]

(16) „(...) Mii de aștri, mii de stele / Trec prin liniști de noian.” (p. 333)¹⁷
[M.I. Lermontov, *Poeme*, trad. de George Lesnea, Editura Cartea Rusă, 1956, p. 106.]

La o primă privire asupra celor două note de mai sus, apare întrebarea: care este motivul pentru care traducătorul Ruslan Carța apelează la traduceri distincte în cazul celor

¹² Dmitri Gorcev, *Despre îndrăgostiți*, în *From Russia with Love*, pp. 251-255.

¹³ În textul Liudmilei Ulițkaia, vezi *supra*.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Dina Rubina, *Câteva cuvinte de dragoste spuse în grabă*, în *From Russia with Love*, pp. 277-297.

¹⁶ Iuri Naghibin, *Povestea broscuței albastre*, în *From Russia with Love*, pp. 299-338.

¹⁷ *Ibid.*

două secvențe lermontoviene? Posibile răspunsuri par a fi două: fie că cele două texte beneficiază de câte o singură traducere în limba română, fie că traducerea pentru care s-a optat exprimă mai bine conținutul originalului, textul lermontovian fiind introdus pentru a transmite mesaje concrete: povestirea lui Iuri Naghibin nu este altceva decât un proces de neconținute reflecții ale unei broscuțe albastre, venite într-o nouă viață sub această formă și care, în viața trecută, fusese om. Odată cu reîntruparea, broscuța adusese cu sine conștiința și sentimentele celui care fusese înainte. Prin urmare, tot ceea ce își amintește, sub aspectul acesta al formei-gând, are mare importanță în redarea exactă a stărilor chinuitoare prilejuite de amintirea *anume* a ceva. Ar fi interesant de văzut textul lermontovian din original, știut fiind că în dificilul și complexul proces de traducere a poeziei, de dragul formei dictate de necesități ce țin de elementele de prozodie, se poate întâmpla să sufere conținutul, și nu ne referim la transmiterea mesajului artistic, ci la utilizarea unor alte lexeme capabile să redea ideea din original.

3. Lectura volumului propus spre analiză relevă și alte secvențe de text care, după părerea noastră, puteau fi însoțite de note explicative.

3.1. „Dar Iosif Markovici, fratele, actor la **Teatrul Goset**, nu vă este cunoscut nici el?” (p. 16); „Sofocika îi făcuse cunoștință cu fratele ei, Iosif, un tânăr plin de voie bună, actor la **teatrul lui Mihoels**, care mai scria în ebraică tot felul de anecdote pentru spectacole...” (p. 18).

Absența notelor nu influențează lectura textului, nu-l privează de înțelesuri, acestea putând fi deduse din context.

3.2. Există în volum și alte denumiri care ar fi putut aduce plus-valoare traducerii, îmbogățind cunoașterea și percepția cititorului cu elemente de cultură și civilizație rusă (deziderat pe care traducătorul păruse a-l fi asumat): **Patriarșie Prudî** (denumire ce dă titlul uneia dintre povestiri – p. 69, p. 72, p. 77), **Sadovoie Kolțo** (p. 75), „**Bulvarnoe Kolțo**” (p. 197). Sau poate că, în fond, cititorul care are în lectură acest volum este familiarizat cu denumirile de mai sus (cel puțin) din celebrul roman bulgakovian...

3.3. Dacă sintagme cum ar fi „parfumul Krasnaia Moskva” (p.19), „grădina Gubernatovskaia”, „parcul Nagornî” (p. 110), nu reclamă prezența explicațiilor suplimentare, nu la fel stau lucrurile în cazul următoarelor:

„Pe masă **hinkali** georgiene, **boraki** și **basturma** armenești, clătite rusești, **ecipocimac** tătarăsc, colțunași ucraineni, carne cu castane în stil azer... (...) În sfârșit, momentul desertului: **baclava**, **șeker-ciurek**...” (p. 111)¹⁸.

În fragmentul de mai sus, observăm prezența realiilor lingvistice: specifice unei realități străine spațiului său (fie aceasta *georgiană*, *armeană*, *azeră* etc.), denumirile de mai sus nu au niciun înțeles pentru cititorul român. Se pune deci întrebarea: cum ar fi trebuit să procedeze traducătorul? Ar fi trebuit să renunțe la aceste realii și să adapteze textul la limba română? Era mai bine să le păstreze și să le explice în note de subsol? Credem că da. Consultând internetul, am găsit că *hinkali* sunt *colțunași georgieni*, *boraki* sunt *colțunași armenești*, *basturma* este o *șuncă armenescă*, pentru *ecipocimac* nu am găsit nimic, iar pentru *șeker ciurek* (în variabilitate cu *șaker ciurek*) am găsit un soi de *biscuiți*, de *fursecuri azere* (unul dintre site-urile rusești interogate dădea chiar traducerea prin *pâine dulce*, dar imediat urma explicația că nu e vorba despre pâine, totuși¹⁹). După părerea noastră, adaptarea

¹⁸ Svetlana Aleksievici, ...*Îmi spuneam: iubesc...*, în *From Russia with Love*, pp. 107-132; cuvântul cu caractere italice a fost preluat în această formă din textul povestirii.

¹⁹ <http://www.povarenok.ru/recipes/show/67918/> (consultat în septembrie 2014).

acestor realii la limba română era soluția cel mai puțin recomandată, deoarece textul (și cititorul) câștigă prin păstrarea în traducere a unor elemente ce țin de cultura și civilizația spațiului de proveniență.

3.4. În secvența „– De fapt, am o înțelegere cu **Nogu svelo** spre sfârșitul lunii mai. ” (p. 151)²⁰, rămâne de neînțeles denumirea evidențiată. Similar, textul cerea fie adaptare (personajul căruia îi aparține replica este impresar – *am o înțelegere cu o trupă...*), fie explicare (*trupă de rock din Moscova*). Sau: „...aleargă de cealaltă parte a intersecției prin traficul dens, strângând în mâini sticle de **Klinskoe**.” (p. 199)²¹ – unde, din punctul nostru de vedere, soluțiile erau două: fie *sticle de bere*, fie scurta notă explicativă (*marcă de bere rusească*).

4. Evaluând traducerea din limba rusă în limba română a acestei *antologii a iubirii*, sub aspectul utilității și al relevanței notelor de subsol oferite de traducător, vom spune că: 1) traducătorul s-a dovedit un bun cunoscător al limbii-sursă și al culturii spațiului de unde vine textul; 2) din text ar fi putut lipsi unele note de subsol, cu condiția ca traducătorul să fi optat pentru alte decizii traductive; 3) atitudinea traducătorului nu este unitară, apărând inconsecvențe în modul în care s-a raportat la necesitatea de a oferi lămuriri suplimentare cititorului în limba-țintă; 4) traducătorul a sesizat situațiile de subtext și de intertext și, în consecință, prin intermediul notelor, le-a explicat cititorului.

Întreaga analiză de mai sus ne îndreptățește să afirmăm că valoarea unei traduceri poate fi discutată și în funcție de parametrul „note de subsol”. Spre deosebire de traductologii (și traducătorii) care consideră că explicațiile din infrapaginal reprezintă eșecuri ale traducătorului, considerăm că există situații în care notele de subsol sunt pe deplin justificate.

Bibliografie

Boboc, Marta-Teodora, *Cuvintele realii sau traducerea elementelor culturale*, în volumul *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*, volum coordonat de Balázs Katalin și Ioan Herbil, anul III, numărul 1/2014, p. 408-416.

Eco, Umberto: *A spune cam același lucru: experiențe de traducere*; Iași, Editura Polirom, 2008.

Ricœur, Paul, *Despre traducere*, Traducere și studiu introductiv de Magda Jeanrenaud. Postfață de Domenico-Jervolino, Iași, Polirom, 2005.

²⁰ Serghei Bolmat, *Soțul*, în *From Russia with love*, pp. 133-152.

²¹ Vladimir Spekr, *Imagini alb-negru, film mut*, în *From Russia with Love*, pp. 197-221.